

Marginaal: Een onttovering van de wereld?

Dick Houtman en Anneke van Otterloo

Hoewel de notie van een 'onttovering van de wereld' in het werk van Max Weber slechts sporadisch voorkomt, neemt de bijbehorende problematiek hierin wel degelijk een prominente plaats in. De 'onttovering van de wereld' is een proces van culturele verandering in westerse samenlevingen dat er op neer komt, dat de wereld steeds minder wordt gezien als een geheimzinnige 'tovertuin', beheerst door mysterieuze en onberekenbare krachten, die met magische middelen moeten worden gemanipuleerd. Deze voorstelling maakt volgens Weber in toenemende mate plaats voor het idee van een onbezielde natuur, die kan worden beheerst met op wetenschappelijke kennis gebaseerde technologie, terwijl het idee dat het leven zoiets als een 'objectieve' zin zou hebben steeds ongeloofwaardiger wordt (zie voor een heldere samenvatting: Dassen 1999: 191-228). Wij lichten beide ontwikkelingen, die centraal staan in dit themanummer van de *Sociologische Gids*, kort toe – te beginnen met de laatste.

De onttovering van de wereld brengt aan het licht dat het leven geen 'objectieve' zin heeft. Het idee dat manieren van leven, levensdoelen en waarden volgens een hard en objectief criterium zouden kunnen worden geordend in termen van 'normaal' en 'abnormaal', 'aanvaardbaar' en 'onaanvaardbaar', 'superieur' en 'inferieur' verliest hierdoor aan geloofwaardigheid (vergelijk Zijdeveld 1974: 122). De fors afgenomen bindingskracht van de christelijke traditie, goed gedocumenteerd in recent Nederlands godsdienstsociologisch onderzoek (met name Becker en Vink 1994; Verweij 1998; Te Grotenhuis 1998), maakt duidelijk dat zo'n ontwikkeling inderdaad heeft plaatsgevonden. Critici waarschuwen echter dat de eenzijdige aandacht in het empirisch onderzoek voor de afkalving van de christelijke traditie ten onrechte de indruk wekt, dat wij op weg zouden zijn naar een wereld zonder religie. Zij wijzen in dit verband met name op de fors toegenomen belangstelling voor New Age (Moerland en Van Otterloo 1996; Heelas 1996; Hanegraaff 1996; Bernts en Van der Hoeven 1998).

Recent onderzoek wijst zelfs uit dat de toegenomen belangstelling voor New Age precies dezelfde oorzaak heeft als de afkalving van de christelijke traditie: een toegenomen moreel relativisme, door sociologen meestal aangeduid als 'indi-

vidualisering' (Houtman, Mascini en Gels 2000). Waar traditionele vormen van levensbeschouwelijke zingeving steeds meer hun betekenis verliezen, verdwijnt religie dus niet, maar neemt zij nieuwe vormen aan. Dergelijke 'posttraditionele' of 'postchristelijke' vormen van religie worden gekenmerkt door een 'sacralisering van het zelf' en door het met elkaar verbinden van religieuze zingeving en constructie van zelfidentiteit. Deze en nauw verwante processen worden in de hedendaagse sociologie gethematiseerd in studies over 'de-traditionalisering' (Heelas 1995), 'reflexieve modernisering' (Beck 1992; Beck, Giddens en Lash 1994) en 'zelfidentiteit' (Giddens 1991). Ze staan ook centraal in de twee eerste bijdragen aan dit themanummer.

Mark Elchardus en Steven Lauwers zetten in navolging van Durkheim uiteen, dat de afgenomen bindingskracht van traditionele zingevingskaders hand in hand is gegaan met een sacralisering van het zelf, door hen aangeduid als 'zelfreligie'. Zij onderzoeken welke betekenissen Brusselse studenten toekennen aan de noties van 'zichzelf zijn' en 'zichzelf ontplooien' en gaan op exploratieve wijze na, hoe deze betekenissen samenhangen met enkele nauw met het individualiseringsproces verbonden politieke opvattingen. Stef Aupers analyseert vervolgens de vandaag de dag populaire New Age-cursussen, -workshops en -therapieën. Hij laat zien dat deze primair bedoeld zijn om mensen hun 'echte' of 'authentieke' zelf te helpen vinden, dat ergens diep in hun gevoelsleven verborgen zou liggen. Het maken van contact met de eigen emoties neemt in deze praktijken dan ook een vooraanstaande plaats in en wordt gezien als belangrijke voorwaarde voor een bevredigend maatschappelijk functioneren.

De notie van een 'onttovering van de wereld' verwijst in de tweede plaats naar een toenemend vertrouwen in de mogelijkheid van objectieve wetenschappelijke kennis over een onbezielde natuur, die toepasbaar is in de vorm van technologie. Het 'weten' zou hierdoor steeds meer de plaats van het 'geloven' gaan innemen en magie ('toegepaste religie') zou als beheersingsstrategie steeds meer terrein verliezen aan technologie ('toegepaste wetenschap'). Of zo'n toename van het vertrouwen in wetenschap en technologie de afgelopen decennia heeft plaatsgevonden, valt echter te betwijfelen. 'Wetenschapsinterne' ontwikkelingen, vooral de opkomst en verspreiding van het postmodernisme, lijken eerder op het tegendeel te wijzen. Hierbinnen wordt immers de mogelijkheid (en zelfs de wenselijkheid) van dit type wetenschappelijke kennis juist ontkend en wordt de toepassing ervan bijgevolg overwegend geanalyseerd als een vorm van machtsuitoefening en disciplineren.

'Wetenschapsexterne' ontwikkelingen suggereren dat het vertrouwen in wetenschap en technologie in een ruimere maatschappelijke context eveneens tanende is. Het is vooral de Duitse socioloog Ulrich Beck geweest die hiervoor in zijn werk over de *Risk society* aandacht heeft gevraagd (1992). Het idee dat

wetenschap en technologie primair middelen zijn om problemen op te lossen, heeft volgens hem als onderdeel van een proces van 'reflexieve modernisering' steeds meer plaatsgemaakt voor het idee dat wetenschap en technologie zelf een groot probleem zijn geworden. Beck wijst hierbij op de zorgen over door mensen zelf in het leven geroepen – en precies daarom van preïndustriële *gevaren* te onderscheiden – *technologische risico's*. Het gaat bij dit type risico's om de onbedoelde neveneffecten van het moderne streven om de natuurlijke omgeving met technische middelen te beheersen en te exploiteren.

Dick Houtman en Peter Mascini toetsen tegen deze achtergrond een theorie van de Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart (1997), volgens welke de twee genoemde kenmerken van de onttovering van de wereld niet langer hand in hand gaan. In plaats daarvan is volgens Inglehart het vertrouwen in wetenschap en technologie ('instrumenteel rationalisme') de afgelopen decennia steeds verder ondergraven door het toegenomen moreel relativisme. Hoewel deze theorie nauwelijks blijkt te worden ondersteund, hangen moreel relativisme en instrumenteel rationalisme wel zeer verschillend samen met de bekende links-rechtstegenstelling in de politiek. Freek de Meere demonstreert dat het voor een onttoverde wereld kenmerkende 'instrumentele technologiebeeld', wanneer dit in onderzoek wordt vergeleken met drie andere technologiebeelden, niet als het populairst naar voren komt. Daarnaast toont hij aan, dat dit instrumentele technologiebeeld nog het vaakst wordt gesteund door personen met maatschappijbeelden waarin menselijke vrijheid als een bron van problemen wordt gezien. Als afsluiting van dit themanummer is ten slotte een besprekingsartikel opgenomen. Hierin bespreekt Hans Dagevos het recente werk van George Ritzer over de 'McDonaldisering' van de samenleving en de betovering die uitgaat van de hedendaagse consumptiemaatschappij.

Velen, zowel binnen de sociologie als daarbuiten, zijn ervan overtuigd dat steeds meer mensen wetenschappelijke kennis en daarop gebaseerde technologie als richtinggevend beschouwen, waardoor religieuze zingeving steeds meer naar de achtergrond zou worden verdrongen. De in dit themanummer van de *Sociologische Gids* bijeengebrachte artikelen suggereren, dat deze voorstelling van zaken wat al te eenvoudig is. Als van een groeiend vertrouwen in wetenschap en technologie geen sprake is, dan kan dat immers ook niet verantwoordelijk worden gehouden voor een afnemend belang van religie. Dit geldt temeer, daar de afkalfing van de christelijke traditie in het verleden al te gemakkelijk lijkt te zijn aanvaard als 'bewijs' voor het verdwijnen van religie *tout court*. In werkelijkheid is de ontkerkelijking hand in hand gegaan met de opkomst van nieuwe 'posttraditionele' of 'postchristelijke' vormen van religiositeit, terwijl het moderne vertrouwen in wetenschap en technologie inmiddels wellicht net zozeer onder vuur is komen te liggen als de christelijke traditie.

Geraadpleegde literatuur

- Beck, U. (1992) *Risk society: Towards a new modernity*. Londen: Sage.
- Beck, U., A. Giddens en S. Lash (1994) *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Becker, J.W. en R. Vink (1994) *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. Rijswijk: SCP.
- Bernts, T. en H. van der Hoeven (1998) Tussen Rooms en Redfield: De belangstelling voor traditionele en alternatieve religie. *Sociale Wetenschappen* 41 (2) 57-69.
- Dassen, P. (1999) *De onttovering van de wereld: Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland, 1890-1920*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Grotenhuis, M. te (1998) *Ontkerkelijkking: Oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: SOCON.
- Hanegraaff, W.J. (1996) *New Age religion and western culture: Esotericism in the mirror of secular thought*. Leiden: Brill.
- Heelas, P., S. Lash en P. Morris (1995) *Detraditionalization: Critical reflections on authority and identity*. Oxford: Blackwell.
- Heelas, P. (1996) *The New Age movement: The celebration of the self and the sacralization of modernity*, Oxford: Blackwell.
- Houtman, D., P. Mascini en M. Gels (2000) Waarom lopen de kerken leeg, maar groeit New Age? (paper; aangeboden voor publicatie).
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 countries*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Moerland, M. en A. van Otterloo (1996) New Age: Tegencultuur, paracultuur of kerncultuur? *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22 (4) 682-710.
- Verweij, J. (1998) *Secularisering tussen feit en fictie: Een internationaal vergelijkend onderzoek naar determinanten van religieuze betrokkenheid*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Zijderveld, A.C. (1974) *De relativiteit van kennis en werkelijkheid: Inleiding tot de kennissociologie*. Meppel: Boom.